

E. MEŠKAUSKAS

V. LENINAS APIE KONSTRUKTYVŲ PAŽINIMO PROCESO POBŪDĮ

Kūrybiškai vystydamas materialistinę pažinimo teoriją, V. Leninas daug prisidėjo prie tikrovės atspindėjimo proceso dialektiškumo išaiškinimo. Materialistinei filosofijai atspindėjimo turinio problemą iškėlė XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios gamtotyros, visų pirma fizikos, pažanga. Naujų fizikos teorijų pobūdis aiškiai nesiderino su metafiziniu, grynai stebėtojišku atspindėjimo proceso supratimu, būdingu ikimarksistiniam materializmui. Tai skatino idealistines tendencijas pažinimo teorijoje. Jos pasireiškė konvencionalistiniu mokslo turinio aiškinimu. Šios tendencijos palietė ir daugelį to meto gamtininkų, kurie, pasitraukdami iš metodologinių materializmo pozicijų, ėmė neigti atspindimąjį mokslo pobūdį. Kai panašios tendencijos pradėjo brautis ir į marksistinę filosofinę literatūrą, V. Leninas ėmė aiškinti atspindėjimo proceso prasmę dialektinio materializmo požiūriu.

Įrodinėdamas atspindimąjį mokslo pobūdį, V. Leninas atsiribojo nuo metafizinio atspindėjimo proceso supratimo. Straipsnyje „Dialektikos klausimu“ jis tiesiog pabrėžė, kad pagrindinė metafizinio materializmo nelaimė yra nesugebėjimas pritaikyti dialektiką atspindėjimo teorijai¹. Lenininėje atspindėjimo teorijoje esmingiausias dalykas yra jos dialektinis turinys, susijęs su pažiūra į tikrovės pažinimą, kaip į aktyvų kūrybinį procesą.

Dialektinio lenininės atspindėjimo teorijos turinio išryškinimas ir šiandien tebėra aktualus. Siuolaikiniai šios teorijos kritikai V. Leninui dažniausiai priskiria kaip tik metafizinį atspindėjimo proceso supratimą, kurį pats Leninas kritikavo. Marksistinėje filosofinėje literatūroje ne visuomet į tai reikiamai atsižvelgiama, nepilnai išnaudojamos jos metodologinės pozicijos.

Kai nepakankamai atsižvelgiama į dialektinį lenininės atspindėjimo teorijos turinį, atspindžio sąvoka dažniausiai nediferencijuotai taikoma

¹ V. I. *Leninas*, Raštai, t. 38, p. 348.

pažintinio mąstymo ir jutiminio tikrovės suvokimo formoms. Tuomet tikrovę aiškinančios teorijos, jas sudarantieji sprendimai ir sąvokos patenka į tą pačią atspindžių rūšį, kaip pojūčiai, suvokimai ir vaizdiniai. Kokybinis skirtumas tarp šių atspindėjimo formų V. Leninui buvo savaime suprantamas. „Dialektiškas yra,— pažymėjo jis „Filosofijos sąsiuvinuose“,— ne tik perėjimas nuo materijos prie sąmonės, bet ir nuo pojūčio prie minties (. . .)”².

Sugebėjimą justti aplinką specifinėmis atspindėjimo formomis žmogus paveldėjo iš savo gyvulinių protėvių ir šiuo atžvilgiu jis kokybiškai nesiskiria nuo aukštesniųjų gyvūnų. Toks aplinkos jutimas savaime dar nereiškia tikrovės pažinimo ir net nerodo, kad juntantysis individas apsimai yra sugebąs ją pažinti. Antra vertus, jutiminiai atspindžiai, būdami neatskiriami nuo juos gaunančio individo, dėl pačios savo prigimties negali tapti tiesioginėmis visuomeninio-istorinio pažinimo proceso formomis. Jie tėra būtina, bet nepakankama šio proceso sąlyga. Į tai pirmiausia atsižvelgtina, aiškinant jutiminių atspindžių specifiką ir jų pažintinį vaidmenį. Gnoseologiniu atžvilgiu svarbiausias jutiminių atspindžių specifikos bruožas yra tiesioginė jų turinio priklausomybė nuo juntamojo objekto savybių ir juntančio individo jutimo organų struktūros. Žmogus čia gali būti tiriamas kaip paprastas tam tikro tipo atspindžių receptorius. Jutiminio tikrovės suvokimo sfera nesudaro savarakiškos dirvos nei pažinimo proceso pažangai vykti, nei pažintiniam žmogaus kūrybiškumui pasireikšti. Su šia sfera susijusi kūrybinė vaizduotė yra būdinga žmogui jau kaip mąstančiai būtybei.

Sugebėjimas mąstyti yra visuomeninės žmogaus prigimties apraiška. Paveldimoji organizmo struktūra savaime dar nedaro žmogaus mąstančiai būtybe. Jis ja tampa visuomenėje, įsisavindamas jos kalbą bei joje fiksuojamas sąvokas, tam tikrą tikrovės pažinimo lygį ir loginę mąstymo proceso struktūrą. Be tokio įsisavinimo pats mąstymo procesas yra neįmanomas. Žmogus yra mąstanti ir tikrovę pažįstanti būtybė tik per savo ryšį su visuomeniniu-istoriniu pažinimo procesu. Tai liečia ir pažintinius mąstymo proceso rezultatus. Atskiras individas čia gali pasireikšti tik kaip visuomeninio-istorinio pažinimo proceso dalyvis.

Pažintiniai mąstymo proceso rezultatai dialektinio materializmo požiūriu yra ypatingi tikrovės atspindžiai. Savo visuomeniniu-istoriniu pobūdžiu jie kokybiškai skiriasi nuo grynai individualių ir struktūriškai pastovių jutiminių atspindžių. Kaip istoriškai kuriamos ir keičiamos protinės konstrukcijos, jie išsaugoja atspindžių specifiką tik gretinimo su pažįstamąja tikrove atžvilgiu. Tikrovės atspindėjimas čia peržengia siaurus individo sąmonės rėmus ir virsta nepabaigiamu kūrybiniu tikrovės

² Ten pat, p. 269.

protinio rekonstravimo procesu su istoriškai keičiamais konstravimo principais, pasirenkamais, remiantis šio proceso pažangos poreikiais ir praktinio tikrovės įsisavinimo galimybėmis.

V. Leninas vystė marksistinę pažinimo teoriją, polemizuodamas su pozityvistiniu empirizmu, kurio atstovai bandė panaudoti XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios fizikos atradimus gnoseologinių materializmo pozicijų kritikai. Išaiškinęs metodologinę šių atradimų prasmę, V. Leninas parodė, kad jie ne tik nepaneigia, bet dar patvirtina materialistinę pažinimo, kaip tikrovės atspindėjimo, koncepciją, jei pažintinio atspindėjimo turinys yra dialektiškai suprantamas. Vadinasi, gnoseologinių materializmo pozicijų gynimą jis siejo su metafizinio atspindėjimo proceso supratimo kritika.

Metafizinis materializmas stebėtojiškai aiškino atspindėjimo procesą, nagrinėdamas jį grynai teoriškai. Jo požiūriu, žmogus laipsniškai susidaro bendrą tikrovės vaizdą, logiškai apdorodamas jos jutiminio atspindėjimo duomenis. Tiesa, jo empiristinė ir racionalistinė srovės pažintinį mąstymo proceso vaidmenį aiškino skirtingai. Pirmoji į šį procesą žiūrėjo tik kaip į paprastą jutiminių atspindžių apibendrinimą, o antroji pripažino jam ir savarankišką atspindėjimo galią. Tačiau abiem atvejais žmogaus su tikrove pažintinio santykio prigimtis nebuvo aiškina ir objektyvaus pažinimo proceso rezultatų tikrinimo kriterijaus nebuvo ieškoma. Dėl to metafizinio materializmo pažinimo teorija nebuvo pajėgi atremti idealistinę kritiką, išpučiančią ir mistifikuojančią kūrybinį sąmonės aktyvumą. Šį jos trūkumą įveikė dialektinis materializmas, atskleidždamas praktinio ir pažintinio žmogaus kūrybiškumo prigimties tapatumą.

K. Marksas ir F. Engelsas suformulavo pagrindinius dialektinio materializmo pažinimo teorijos principus ir konkrečiai juos taikė, aiškindami tuo metu aktualiausią mokslo pažangos problematiką. Toliau vystydamas šią teoriją, V. Leninas susidūrė su naujomis problemomis, kurias iškėlė revoliucinio pobūdžio poslinkiai gamtytyroje. Šie poslinkiai skatino subjektyvistines tendencijas pažinimo teorijoje ir metodologinėje mokslinių teorijų turinio interpretacijoje. Daugelis gamtininkų vis labiau ryškėjantį pažintinį žmogaus kūrybiškumą ėmė aiškinti kaip subjektyvumą, nesuderinimą su mokslo atspindimojo pobūdžio pripažinimu. Į mokslines teorijas pradėta žiūrėti kaip į paprastas konvencijas, lengviančias operuoti empirine medžiaga, kuri pati leidžia įvairias ir net viena kitai prieštaraujančias teorines interpretacijas. V. Leninas parodė, kad tie mokslo pažangos faktai, kurie kėlė abejonių dėl mokslinių teorijų atspindimojo pobūdžio, tampa racionaliai materialistiškai paaiškinami, remiantis dialektiniu pažintinio tikrovės atspindėjimo proceso supratimu.

Pati praktinė žmonių veikla rodo tikrovės kintamumą. Jei ji būtų iš esmės nekintama, negalima būtų jos pakeisti, sukuriant naujus, šiaip joje nesutinkamus daiktus. Praktinės veiklos technologiniai principai tam tikru mastu yra ir pačios tikrovės kitimo procesų objektyvių prielaidų išraiška. Šioje veikloje žmogus santykiauja su tikrove ne kaip su paprasta jutimiškai suvokiamų objektų sandauga, o kaip su vieninga visuma, kurios atskiri objektai yra susiję tarpusavio priklausomybės ryšiais, jų praktinio įsisavinimo rėmuose paverčiamais technologiniais principais. Čia žmogus betarpiškai susiduria su objektyviu tikrovės kitimo procesų dėsningumu, kurio paprastas tikrovės objektų stebėjimas, jutiminiai jų atspindžiai savaime negali parodyti. Todėl gnoseologinės metafizinio materializmo pastangos išvesti tikrovės procesų dėsningumą iš pačių jautinių atspindžių, t. y. taip juos moksliskai paaiškinti, yra iš principo nepagrįstos. Be praktinės veiklos, kito kelio priėti prie tikrovės procesų dėsningumo nėra. Todėl tikrovės pažinimas ir tegali būti jos mintinio rekonstravimo procesu, grindžiamu jos praktinio įsisavinimo galimybėmis.

Mokslinės teorijos yra žmogaus kuriami idealūs tikrovės modeliai, atliekantieji jos atspindžių vaidmenį praktinio įsisavinimo rėmuose. Šių rėmų plėtėjimas atskleidžia naujus tikrovės procesų dėsningumo aspektus, kurie verčia keisti mokslines teorijas, o kartais ir pačius jų kūrimo principus. Jau vien dėl to, kad praktinis tikrovės įsisavinimas yra nepabaigiamas procesas, jos pažinimas iš principo negali būti užbaigtas. Pažinimo proceso nepabaigiamumą sąlygoja ir pačios tikrovės ypatybės, kurias išreiškia dialektiniai vystymosi visuotinio ir visuotinio reiškinių sąryšio principai. Dėl to bet koks tikrovės modelis ar visa jų sistema gali duoti tik apytikrą tikrovės procesų paveikslą. Tai turėdamas galvoje, V. Leninas ir pabrėžia „Filosofijos sąsiuvinuose“: „Žmogus negali pilnai apimti = atspindėti = atvaizduoti *visos* gamtos, jos „betarpiško vientisumo“, jis tegali tik *amžinai* prie to artėti, kurdamas abstrakcijas, sąvokas, dėsnius, mokslinį pasaulio vaizdą ir t. t. ir pan.“³

Pažinimo proceso konstruktyvumas yra logiškai susijęs su jo dialektiniu pobūdžiu, su jo šuoliškumu. „Pažinimas,— toliau pažymi V. Leninas,— yra amžinas, begalinis mąstymo artėjimas prie objekto. Gamtos *atsispindėjimą* žmogaus mintyje reikia suprasti ne „negyvai“, ne „abstrakčiai“, *ne be judėjimo, ne be prieštaravimų*, o kaip amžiną judėjimo, prieštaravimų atsiradimo ir jų išsprendimo *procesą*“⁴. Taigi V. Leninas paneigia gnoseologinius tiek metafizinio-materialistinio, tiek ir pozityvistinio empirizmo principus, pagrįstus pažinimo proceso suskai-

³ Ten pat, p. 168.

⁴ Ten pat, p. 180.

dymu į atskirus, savarankiškai teisingus ar klaidingus sprendimus ir jo sutapatinimu su logine empirinės medžiagos interpretacija.

Tikrovės pažinimas, kaip mintinio jos rekonstravimo procesas, negali turėti pats savyje savo teisingumo kriterijaus. Į tai atkreipė dėmesį dar K. Marksas „Tezėse apie Fojerbachą“, sakydamas: „Klausimas, ar žmogaus mąstymas turi daiktinį tikrumą, visiškai nėra teorijos klausimas, o *praktinis* klausimas. Praktikoje žmogus turi įrodyti savo mąstymo tikrumą, t. y. realumą ir galią, šiapusiškumą. Ginčas dėl realumo ar nerealumo mąstymo, kuris izoliuojasi nuo praktikos, yra grynai *scholastinis* klausimas“⁵.

Praktika yra objektyvus pažinimo proceso rezultatų teisingumo kriterijus. Darydamas tikrovėje tikslingus pakitimus, žmogus patikrina, kiek jo teorinės prielaidos išreiškia pačios tikrovės ypatybes. Suprantamas dalykas, kad tokiu atveju teorija objektyviai patikrinama ne ištaisai, o tiktai jos praktinio pritaikymo rémuose. Todėl mokslo turinio praktinis tikrinimas yra toks pat nepabaigiamas procesas, kaip ir pats tikrovės pažinimas. „Materializme ir empiriokriticizme“ V. Leninas specialiai atkreipia į tai dėmesį, turėdamas galvoje praktikos kriterijaus suabsoliutinimo galimybę. „Žinoma,— rašė jis,— čia nereikia pamiršti, kad praktikos kriterijus niekuomet negali pagal pačią dalyko esmę *pilnutinai* patvirtinti arba paneigti kurį nors žmogiškąjį vaizdinį. Šis kriterijus taip pat tiek „neapibrėžtas“, kad neleistų žmogaus žinioms pavirsti „absoliutu“, ir tuo pačiu metu tiek apibrėžtas, kad negailestingai kovotų prieš visas idealizmo ir agnosticizmo atmainas“⁶. Tai logiškai seka ir iš konstruktyvaus pažinimo proceso pobūdžio. Bet koks žmogaus kuriamas idealus tikrovės modelis pagal pačią savo prigimtį negali būti ištaisai teisingas.

Išryškindamas konstruktyvų pažinimo proceso pobūdį, V. Leninas praturtino materialistinę tikrovės atspindėjimo teoriją, kuri dėl to marksistinėje literatūroje ir apibūdinama kaip lenininė. Jos dialektinį turinį patvirtina visas istorinis mokslo patyrimas. V. Lenino išvystyti pagrindiniai šios teorijos teiginiai sudaro pagrindą tolesniems gnoseologiniams ir metodologiniams tyrimams su labai plačia problematika. Tai, kas iki šiol toje srityje padaryta, tebėra labai kuklus didelio teorinio V. Lenino palikimo realizavimas.

⁵ K. Marksas ir F. Engelsas. Rinktiniai raštai dviem tomams, t. II, Vilnius, 1950, p. 362.

⁶ V. I. Leninas, Raštai, t. 14, p. 128.